

МОВНА СТРУКТУРА СУЧАСНОГО УРБАНІСТИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА В ПРОСТОРОВОМУ ВИМІРІ УКРАЇНИ

На зміни етнічної та мовної структури населення, насамперед урбаністичного середовища, безпосередньо впливають суспільно-політичні процеси. Здобуття незалежності, незважаючи на відсутність дієвої мовної політики, спрямованої на утвердження державного статусу української мови, вплинуло на зміни мовної структури міського населення. Динаміка чисельності кожного етносу традиційно визначається трьома групами чинників: природним рухом, міграційними та етнотрансформаційними (асимілятивними) процесами. Мовна структура населення залежала також від міграційних і депопуляційних процесів, але найбільше значення мали процеси зміни мовної самоідентифікації українців і представників окремих етносів.

Етнічні процеси в сучасній Україні знайшли відображення в науковому доробку етнологів, демографів, соціологів, мовознавців, географів та політологів: В. Л. Арбеніної, М. С. Дністрянського, В. Б. Євтуха, Ф. Д. Заставного, В. Т. Зінича, В. О. Котигоренка, В. С. Крисаченка, І. Ф. Кураса, О. М. Майбороди, Л. Т. Масенко, В. І. Наулка, Ю. А. Огульчанського, В. О. Романцова, О. Б. Ткаченка [1]. Незважаючи на цей доробок науковців, етнічний склад населення, а особливо його мовна структура, із важливої наукової проблеми постійно перетворюється на засіб політичної боротьби. І замість реальних статистичних матеріалів оприлюднюються міфічні, особливо це стосується перебільшення частки російськомовних і заниження частки україномовних. Особливої популярності ці міфи набувають за умов виборних компаній і використовуються як передвиборні технології. Тому важливе значення для аналізу етномовних процесів в урбаністичному середовищі в просторовому вимірі України є залучення до наукового обігу опрацьованих статистичних матеріалів.

Результати переписів населення є найповнішими і найдостовірнішими статистичними матеріалами для проведення дослідження етномовних процесів. Порівняльний аналіз матеріалів переписів населення 1989 та 2001 рр. [2] дозволяє визначити основні тенденції в змінах мовної структури міського середовища напередодні здобуття та в перше десятиліття незалежності України. Дослідження урбаністичного середовища проводилося як у цілому в Україні, так і за окремими регіонами та областями, що надало можливість виявити територіальні особливості мовного середовища міського населення.

У мовній структурі урбаністичного середовища України зберігалися істотні територіальні відмінності, що виникли ще за радянських часів. У добу бездержавності України її урбаністичне середовище змінювалося на користь росіян і російськомовного населення внаслідок масових міграцій та процесів мовної асиміляції (зросійщення) українців і представників інших етносів. Найістотніших змін у цьому напрямі зазнали міста східних і південних областей. Навпаки, визначальною ознакою етномовних процесів доби незалежності України стало зростання питомої ваги україномовних серед міського населення переважної більшості областей на тлі скорочення рівня частки російськомовних. При цьому зберігалася територіальна диференціація в рівні частки україномовних і російськомовних серед міського населення.

Найвищою, порівняно з іншими регіонами, була питома вага україномовних у містах Західного регіону: 84,16% у 1989 році та 91,46% у 2001 році, тобто збільшилася на 7,30%. У містах Галичини та Західної Волині частка україномовних становила в 2001 році від

92,59% у Львівській до 96,71% у Тернопільській області. Дещо меншим був її рівень серед міського населення Чернівецької та Закарпатської областей, відповідно 80,50% та 78,48% [2].

Навпаки, у цьому регіоні залишався найнижчим рівень частки російськомовних серед усього міського населення. До того ж, за 1989 - 2001 рр. він знизився більше, ніж удвічі: з 12,58% до 5,65%, тобто на 6,93%. Найістотніше він зменшився в містах Львівської та Чернівецької областей, відповідно на 8,28 та 11,48%. Частка російськомовних серед міського населення становила в 2001 році від 2,31% у Тернопільській (найнижчий показник серед усіх областей України) до 11,46% у Чернівецькій області [2].

Питома вага населення з іншими мовами, крім української та російської, у міському середовищі Західного регіону складала 3,26% у 1989 році та 2,89% у 2001 році. Найвищим її рівень залишався в Закарпатській області - 14,76% (за рахунок угорців) та Чернівецькій областях - 8,04% (за рахунок румунів і молдован). В інших областях регіону, за винятком Львівської, він не перевищував 1% [2].

Доволі високою була частка україномовних серед міського населення Центрального регіону, що збільшилася з 73,75% у 1989 році до 83,21% у 2001 році, тобто на 9,46%. У 2001 році її рівень становив від 80,21% у Сумській до 92,16% у Хмельницькій області. Найістотніше збільшилася питома вага україномовних у столиці України - на 14,52%, з 57,63% у 1989 році до 72,15% у 2001 році [2].

За 1989 - 2001 рр. серед усіх регіонів у Центрі України найістотнішою зменшилася частка російськомовних серед міського населення - на 9,75%, з 25,23% до 15,48%. Рівень цієї частки відрізнявся за окремими областями регіону і становив у 1989 році від 15,21% у Хмельницькій до 26,66% у Сумській, а в 2001 році, відповідно, 6,88% та 18,17%. Значного скорочення зазнала частка російськомовних серед усього населення Києва: з 41,13% до 25,27%, тобто, на 15,86% [2].

Частка населення з іншими мовами, крім української та російської, залишалася найменшою в містах Центрального регіону, порівняно з іншими регіонами: 1,02% у 1989 році та 1,31% у 2001 році. У містах усіх центральних областей, крім Сумської та Черкаської, у 2001 році рівень частки цієї групи населення не досягав і 1% [2].

У цілому серед міського населення Західного та Центрального регіонів за 1989 - 2001 рр. рівень частки україномовних збільшився з 77,01% до 85,80%, тобто на 8,79%. А частка російськомовних зменшилася, відповідно, з 21,27% до 12,40%, тобто на 8,87%. Досить мало змінилася за цей час питома вага населення з іншими мовами, крім української та російської - 1,72% у 1989 році та 1,80% у 2001 році. [2]

Мовна структура міського населення Півдня та Сходу відрізнялася від західних і центральних областей. Серед міського населення Південного регіону в 1989 році частка україномовних складала лише 41,62%, а в 2001 році збільшилася до 45,07%, тобто на 3,45%. За 1989 - 2001 рр. її рівень збільшився в усіх областях регіону, окрім Криму. Україномовні переважали серед міського населення в 2001 році в трьох областях регіону: Херсонській - 64,12%, Дніпропетровській - 62,07% та Миколаївській - 58,76%. Серед міського населення Запорізької та Одеської областей, а також АР Крим та Севастополя, а за рахунок цього і в цілому в Південному регіоні, україномовні опинилися в меншості [2]

Частка російськомовних серед міського населення в Південному регіоні, хоч і залишалася вищою, ніж україномовних, але за 1989 - 2001 рр. зазнала скорочення з 56,30% до 52,04%, тобто на 4,26%. Рівень частки російськомовних зменшився в усіх областях регіону, а також в АР Крим. Лише в Севастополі вона дещо збільшилася. Російськомовні переважали україномовних лише в містах АР Крим, Одеської та Запорізької областей, у

2001 році, відповідно, 84,25%, 57,01% та 55,46% [2].

Рівень частки населення з іншими мовами, крім української та російської в міському середовищі Південного регіону збільшився за 1989-2001 рр. з 2,08% до 2,89%. Рівень частки цієї групи населення збільшився лише в Криму та Одеській області, в інших областях спостерігалось його зменшення. У 2001 році найвищим її рівень був в АР Крим - 7,80% (насамперед за рахунок кримських татар) і в Одеській області - 5,38% (завдяки болгарам, молдованам та вихідцям із Закавказзя). Серед міського населення інших областей регіону цей рівень зазнав скорочення і не перевищував 2% [2].

Найнижчий рівень частки україномовних серед міського населення спостерігався у Східному регіоні. До того ж, це був єдиний регіон, де за 1989-2001 рр. відбулося зменшення рівня цієї частки. Зокрема, у 1989 році він складав 32,06%, а в 2001 році зменшився до 28,05%, тобто на 4,01%. При цьому, якщо серед міського населення Харківської області частка україномовних збільшилася з 43,39% до 46,49%, то в містах Донбасу за 1989 - 2001 рр., як і за радянських часів продовжувалося зменшення рівня частки україномовних. Зокрема, в Донецькій області - з 27,13% до 20,21%, у Луганській - з 30,20% до 24,50% [Там само]. За рахунок Донбасу зменшився і рівень частки україномовних серед міського населення Східного регіону.

Найвищою серед усіх регіонів була питома вага російськомовних серед міського населення Сходу України. До того ж, за 1989-2001 рр. вона збільшилася з 66,45% до 70,62%, тобто на 4,17%. Зростання рівня частки російськомовних відбулося в Донецькій та Луганській областях, відповідно, на 7,68% та 5,75%, а зменшення на 3,95% - у Харківській. У 2001 році російськомовні становили більшість серед міського населення в кожній з трьох областей регіону, відповідно, 78,85%, 74,26% та 51,36% [2].

Рівень частки населення з іншими мовами, крім української та російської серед міського населення Східного регіону був досить незначним: 1,49% у 1989 році та 1,33% у 2001 році [2]. За цей час рівень цієї частки зменшився в Донецькій та Луганській областях, а збільшився у Харківській, насамперед за рахунок вихідців із Закавказзя.

Протилежні напрями змін рівня частки україномовних серед міського населення Південного та Східного регіонів призвели до того, що в цілому в Південно-Східній Україні цей рівень фактично не змінився, бо складав 36,86% у 1989 році та 36,73% у 2001 році. Рівень частки російськомовних серед міського населення на Півдні та Сході України також мало змінився і становив в 1989 році 61,36%, а в 2001 році 61,14%. Питома вага населення з іншими мовами, крім української та російської в урбаністичному середовищі південних та східних областей становила у 1989 році 1,78%, а в 2001 році - 2,13% [2].

У цілому в Україні рівень частки україномовних серед міського населення збільшився з 54,10% у 1989 році до 58,51% у 2001 році, тобто на 4,41%. За цей же час рівень частки російськомовних зменшився на 4,63%, з 44,14% до 39,51%. Тобто, за 1989 - 2001 рр. за рахунок скорочення рівня частки російськомовних і відбулося зростання рівня частки україномовних. Питома вага населення з іншими мовами, крім української та російської серед міського населення України за цей час фактично не змінилася і становила в 1989 році 1,76%, а в 2001 році - 1,98% [2].

Отже, за 1989 - 2001 рр. спостерігалось зростання частки україномовних серед міського населення в абсолютній більшості областей України. Скорочення відбулося лише в містах Донецької та Луганської областей, а також в АР Крим та Севастополі. Україномовні переважали серед міського населення в 19 областях та Києві, у тому числі в 7 областях їхня питома вага перевищувала 90%, у 8 - більше 80%, у 4 - від 50 до 80%. Російськомовні складали більшість в урбаністичному середовищі АР Крим та 5 областей:

Донецькій, Луганській, Одеській, Запорізькій та Харківській. Перевага в останніх трьох областях була забезпечена за рахунок обласних центрів. До речі, етнічні росіяни переважали за чисельністю лише в Криму, а в усіх без винятку областях України вони були в меншості. За 1989 - 2001 рр. рівень частки російськомовних серед міського населення зменшився в усіх областях, за винятком Донецької та Луганської.

Отже, за роки незалежності України, на відміну від радянських часів, відбувалася зміни в урбаністичному середовищі на користь української мови, що свідчить про початок відновлення природних етномовних процесів. Ці зміни були викликані протилежними напрямками в динаміці чисельності україномовного та російськомовного міського населення. На відміну від радянських часів, коли в урбаністичному середовищі України спостерігалось зменшення чисельності україномовного населення на тлі інтенсивного зростання числа російськомовних, за добу незалежності напрями змін чисельності обох цих груп населення стали протилежними.

Незважаючи на відсутність дієвої державної мовної політики, саме існування незалежної України призвело до того, що визначальною ознакою змін міського мовного середовища стало зростання чисельності україномовного населення на тлі скорочення чисельності російськомовного населення. В урбаністичному середовищі України за 1989-2001 рр. провідною стала тенденція до зростання частки україномовних на тлі зменшення рівня частки російськомовних. Але в Криму і Донбасі зберігався інерційний вплив радянської доби на міське середовище в його мовному вимірі.

Т а б л и ц я

Мовна структура міського населення: україномовне, російськомовне та населення з іншими мовами, крім української та російської в 1989 — 2001 рр. (у%) [2]

	україномовне			російськомовне			інші мови		
	1989	2001	1989-2001	1989	2001	1989-2001	1989	2001	1989-2001
Україна	54,10	58,51	+4,41	44,14	39,51	-4,63	1,76	1,98	+0,22
Захід і Центр	77,01	85,80	+8,79	21,27	12,40	-8,87	1,72	1,80	+0,08
Захід	84,16	91,46	+7,30	12,58	5,65	-6,93	3,26	2,89	-0,37
Волинська	89,66	95,20	+5,54	9,75	4,49	-5,26	0,59	0,31	-0,28
Закарпатська	73,45	78,48	+5,03	10,95	6,76	-4,19	15,60	14,76	-0,84
Ів.-Франківська	88,44	95,21	+6,77	10,84	3,90	-6,94	0,72	0,89	+0,17
Львівська	84,10	92,59	+8,49	14,48	6,20	-8,28	1,42	1,21	-0,21
Рівненська	87,75	94,40	+6,65	11,47	5,21	-6,26	0,78	0,39	-0,39
Тернопільська	93,99	96,71	+2,72	5,64	2,31	-3,33	0,37	0,98	+0,61
Чернівецька	68,11	80,50	+12,39	22,94	11,46	-11,48	8,95	8,04	-0,91
Центр	73,75	83,21	+9,46	25,23	15,48	-9,75	1,02	1,31	+0,29
Вінницька	81,49	90,60	+9,11	17,43	8,75	-8,68	1,08	0,65	-0,43
Житомирська	78,05	88,98	+10,93	20,86	10,54	-10,32	1,09	0,48	-0,61
Київ	57,63	72,15	+14,52	41,13	25,27	-15,86	1,24	2,58	+1,34
Київська	81,68	88,83	+7,15	17,37	10,50	-6,87	0,95	0,67	-0,28
Кіровоградська	77,66	85,74	+8,08	21,33	13,58	-7,75	1,01	0,68	-0,33
Полтавська	78,40	85,49	+7,09	20,68	14,00	-6,68	0,92	0,51	-0,41
Сумська	72,66	80,21	+7,55	26,66	18,17	-8,49	0,68	1,62	+0,94
Хмельницька	83,75	92,16	+8,41	15,21	6,88	-8,33	1,04	0,96	-0,08
Черкаська	81,79	88,08	+6,29	17,44	10,66	-6,78	0,77	1,26	+0,49
Чернігівська	78,01	84,10	+6,09	21,02	14,92	-6,10	0,97	0,98	+0,01

	україномовне			російськомовне			інші мови		
	1989	2001	1989-2001	1989	2001	1989-2001	1989	2001	1989-2001
Південь і Схід	36,86	36,73	-0,13	61,36	61,14	-0,22	1,78	2,13	+0,35
Південь	41,62	45,07	+3,45	56,30	52,04	-4,26	2,08	2,89	+0,81
Дніпропетровська	56,06	62,07	+6,01	42,68	36,82	-5,86	1,26	1,11	-0,11
Запорізька	42,87	43,29	+0,42	55,85	55,46	-0,39	1,28	1,25	-0,03
Миколаївська	53,30	58,76	+5,46	45,28	40,11	-5,17	1,42	1,13	-0,29
Одеська	31,53	37,61	+6,08	63,88	57,01	-6,87	4,59	5,38	+0,79
Херсонська	57,61	64,12	+6,51	40,50	34,10	-6,40	1,89	1,78	-0,11
Крим:	10,00	7,61	-2,38	87,78	85,83	-1,95	2,22	6,55	+4,33
АР Крим	10,57	7,95	-2,62	87,03	84,25	-2,78	2,40	7,80	+5,40
Севастополь	8,01	6,42	-1,59	90,42	91,44	+1,02	1,57	2,14	+0,57
Схід	32,06	28,05	-4,01	66,45	70,62	+4,17	1,49	1,33	-0,16
Донецька	27,13	20,21	-6,92	71,17	78,85	+7,68	1,70	0,94	-0,76
Луганська	30,20	24,50	-5,70	68,51	74,26	+5,75	1,29	1,24	-0,05
Харківська	43,39	46,49	+3,10	55,31	51,36	-3,95	1,30	2,15	+0,85

Використана література:

1. Арбеніна В. Л. Етносоціологія. - Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007; Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. - Львів, 2006; Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. - К., 2004; Заставний Ф. Д. Географія України. - Львів, 1994; Зінич В. Т. Сучасні етнотомографічні процеси в Україні. - К., 2004; Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. - К., 2004; Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. - К., 2005; Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. - К., 2004; Майборода О. М. Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір // Сприяння поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві. - К., 2002. - С. 9-40; Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. - К., 2004; Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. - К., 1998; Огульчанський Ю. А. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми. - К., 2006; Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях. - К., 2004; Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. - К., 2004.
2. Національний склад населення України. - Ч. II. (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). - К., 1992. - С. 216-253; Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка. - К., 2003. - С. 23, 180-210.

А н н о т а ц и я

Анализируются изменения в урбанистической среде в пользу украинского языка, что свидетельствует о начале возобновления естественных этноязыковых процессов.

Ольга Забавська

**ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОНОМ
(НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ)**

Однією із актуальних проблем сучасного українознавства є дослідження історії українців за межами їх історичної батьківщини. За даними Всеукраїнського перепису